

Л.І.ПОЛЯКОВА

ЗМІНИ В ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОМУ СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 60-80-ті РОКИ ХХ ст.

Південний регіон (Крим, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області), маючи характерні для всієї України закономірності, в структурі міжнаціональних відносин відзначається своїми неповторними особливостями. Вони проявляються, в першу чергу, значною роллю численних національних меншин в суспільному, економічному та політичному житті. Окрім українців, тут ще 18 етносів представлені чисельністю понад 5 тис. осіб. Окрім цього, визначальними рисами регіону є локальне проживання національних меншин, в першу чергу, в межах окремих сіл чи навіть районів; прикордонне розташування його окремих областей, висока щільність проживання населення, його сезонне коливання внаслідок поповнення чи спливу жителів різних національностей у курортній зоні.

Зважаючи на цей комплекс доволі складних проблем, слід ретельно вивчати уроки минулого та, в першу чергу, недалеких років, що може бути реалізовано в сучасній практиці.

Найбільш повні матеріали щодо етнопонаціональних змін містять переписи населення. До останнього часу як історичне джерело новітнього часу вони не вивчені та недостатньо використовуються.

Перепис 1959 р. став першим, що проводився після Другої світової війни. Здійснюваний в умовах "хрущовської відлиги", він вперше за багато років створив базу важливих характеристик етнопонаціонального складу населення, які раніше ретельно приховувались, а то і знищувались. Матеріали перепису, що були опубліковані в 1962 р., містили в основному середні дані по СРСР в цілому. А тому Україна, а тим більше її регіони, виявились у офіційному виданні недостатньо репрезентованими. Лише у 1964 р. стосовно Української РСР було випущено окремий том [1]. Та все ж перепис 1959 р. вперше за багато років систематизував дані щодо національного складу населення, що зробило його матеріали базовими при аналізі подальших етносоціальних змін. Всього по південному регіону України облік проводився за 28 національностями. З переліку етносів, які підлягали перепису, було виключено, незважаючи на попередню реабілітацію, народи, які були репресовані в роки Другої світової війни – кримських татар та німців.

Всесоюзний перепис населення 1970 р. ретельно готувався і повинен був компенсувати ті прогалини, що виявили себе в ході проведення перепису 1959 р. В етнічному плані характеристика здійснювалася за 31 позицією [2;3]. Подібною виявилась і методика перепису 1979 р. Проте його дані аж до початку 90-х років були утаємниченими, а можливості їх використання науковцями носили суто інформатико-ілюстративний характер, обмежуючись одним-єдиним томом, присвяченим всьому Радянському Союзові. Лише наприкінці 80-х років для обмеженого користування практичних працівників в галузі статистики їх матеріали ротапринтним способом були опубліковані [4].

Перепис 1989 р. найбільш повно розкриває тенденції етнопонаціональних змін на півдні України. При цьому поряд з ексклюзивними перевагами реалізованої в 1989 р. методики, він має ще одну позитивну якість: в його опублікованих матеріалах наводяться цікаві, однак не відомі широкому науковому загалові дані стосовно чисельності 51 етносу і у 1970, і у 1979, і у 1989 роках по Україні та окремих її областях в тому числі і південних [5;6;7;8].

Оскільки ці документи належним чином не оприлюднені, при підготовці даної статті ми використовували дані, які зберігаються в Міністерстві статистики України і користування якими досить обмежене.

Кінець 50-х – початок 60-х років стали періодом важливих змін у загальних параметрах різних етносів. Протягом досліджуваного періоду їх обминали жорсткі катаклізми, характерні для півдня України попередніх років (Друга світова війна, евакуація, депортації населення, масові оргнабори та переселення тощо). Однак, все ж процес територіального перерозподілу різних етнічних груп продовжувався. В першу чергу це стосується напрямків "село України – місто України" та "село України – місто інших союзних республік". Це відображало загальну закономірність даного періоду – урбанізацію та пов'язану з нею некервану міграцію з сільських населених пунктів [12, с. 16].

Регіон відзначався активним зростанням існуючих, зведенням нових міст та зміною статусу селищ міського типу. Вже на початок 60-х років тут, у порівнянні з центральними та західними областями України, спостерігались високі рівні урбанізованості, а в окремих з них – Дніпропетровській та Запорізькій – на початок досліджуваного періоду вперше за весь історичний період чисельність міських жителів перевищила число селян [4, с. 18-19]. В той же час говорити про повне чи значне переважання міських жителів над селянами в регіоні на початок досліджуваного періоду немає підстав. До його складу входили приблизно рівні загальнореспубліканським показникам Крим, Одещина та Миколаївщина і традиційно аграрна Херсонщина. В останній, наприклад, з 907 тис. жителів лише 33,3 тис., або 36,7%, проживало в містах. Цей показник був одним з найнижчих в цілому по республіці [5, с. 19-20].

В досліджуваний період змінився характер урбанізації. До початку гіпертрофованої урбанізації 20-х років основну масу міських жителів, в тому числі і південних областей України, складали росіяни. Саме вони були носіями міської культури етнічних груп. Ще протягом тривалого часу основні промислові та науково-технічні кадри поповнювалися значною мірою за рахунок росіян, які продовжували жити в містах чи складати основну масу сальдо позитивної міграції. Цьому сприяло активно розгорнуте після війни спорудження нових та відбудова раніше діючих промислових, енергетичних підприємств, металургійних заводів, електростанцій тощо.

В 50-ті роки, особливо у зв'язку з певною демократизацією суспільного життя, дозволом селянам виїжджати в міста, посилилась міграційна активність жителів сіл, переважно українців та представників інших національних груп. Саме це джерело поповнення міських жителів протягом досліджуваного періоду на півдні України було основним. Це вплинуло на структуру, рівень освіти, професійний потенціал, менталітет міського населення. В результаті, якщо в 1926 р. в загальному масиві населення Південної України представники корінного етносу складали 80,6, а в містах – 47,6%, то в 1959 р. – українці складали 76,8% загальної кількості населення регіону та 61,5% міських жителів.

Це порівняння вказує на дві важливі тенденції, які отримали розвиток і у подальшому – зменшення у загальному масиві народностей, що проживали на теренах України, представників титульної нації та їх переважання у складі міських жителів. Останнє, однак, не означало, що в міста приходила сільська ментальність. Основні її риси, в першу чергу мова, швидко поглиналися великим масивом домінуючого російського менталітету великих міст Півдня України. Структура малих міст була більш близька до сільської: присвоєння їм статусу міста відбувалося часто штучно.

Незважаючи на поліетнічний склад, все ж у 1959 р. основну масу населення південного регіону складали українці. В подальшому спостерігався процес зростання їх відносної та абсолютної чисельності у складі міських жителів. В 1959 р. представники корінного етносу складали менше 60% жителів міст, в 1970 р. – 62,9, 1979 – 64,1, 1989 – 65,8%. В сільській місцевості проходив протилежний процес – скорочення у загальному масиві кількості корінного етносу з 89,2% в 1970 до 86,5% в 1989 р. [9, с. 4-5].

Певну специфічність зберігав етнічний склад населення Криму. Українців тут нараховувалося в 1970 р. 480.733, що складало 26,5% загальної чисельності населення півострова. Провідною тенденцією після передачі Криму Україні в 1989 р. стало абсолютне зростання числа українців на півострові. Вже в 1989 р. їх проживало там 625.919 чол. Однак на кінець досліджуваного періоду лише кожен четвертий житель півострова був українцем.

Причин скорочення українства було декілька. Першою, і з нашої точки зору головною, була некерована масова міграція української молоді у міста. Цьому сприяли зняті обмеження стосовно виїзду та видача сільським жителям паспортів. З середини 50-х років для виїзду з села його мешканці повинні були отримати дозвіл сільської чи районної ради. В 1967-1968 роках було проведено експериментальну кампанію з паспортизації села. Здійснена в Кримській області України, вона передбачала дозвіл видавати паспорти сільським жителям при виїзді в іншу місцевість чи на тимчасову роботу у промисловість. Як виняток, дозволялась видача паспортів селянам, які працювали на підприємствах та установах, а також громадянам, яким у зв'язку з характером основної роботи потрібні були документи, що посвідчували особу. Цей пункт і став у першій половині 60-х – на початку 70-х тою

лазівкою, що забезпечила виїзд до міста, головним чином молоді на навчання. Лише в 1974 році на державному рівні було розпочато паспортизацію села, яка завершилася в 1981 р.

Наступною причиною стало падіння темпів демовідтворювальних процесів українців у порівнянні з іншими етнічними групами. Українці, слідом за представниками прибалтійських республік, перейшли до європейського типу регулювання сім'ї, який не забезпечував навіть простого демовідтворення. Це означало, що в середньому в одній українській сім'ї нараховувалось 1–2 дітей, тоді як лише просте відтворення можливе за умов наявності 2–3 дітей. Темпи старіння українців суттєво перевищували темпи демовідтворення етносу. Трагедія потенційного вимирання набула загрозливого характеру.

Вказана тенденція була більш характерною все ж для села. З кожним роком тут все менше залишалося молоді, а значить, темпи демовідтворення скорочувалися з природних причин. Так, скажімо, відсоток в загальній чисельності українців віком до 10 років в містах складав 15,1%, а в селах – всього 13,9%. [9, с.33-35].

Проте віковий стан українців у містах півдня України був не найгіршим. Найнижчі вікові показники характеризували євреїв. На 1959 рік вони достатньо рівномірно розміщувалися в містах півдня України, хоча традиційним лідером тут була Одеса. Це прекрасне місто традиційно було привабливим для євреїв, а культура та ментальність Одеси, на відміну від багатьох інших індустріальних центрів регіону, значною мірою формувалися під впливом традиційної єврейської культури. Меншою, проте все ж значною, була кількість євреїв у Дніпропетровську, Сімферополі, Запоріжжі, Миколаєві тощо.

Всього у містах України проживало більше 900 тис. євреїв, з яких більше 800 тис. були міськими жителями. Євреї відносились до числа національних меншин, чисельність яких скорочувалася найвищими темпами. За 1959-1989 роки чисельність євреїв, які проживали в Україні, скоротилася майже вдвічі – з 924.000 до 486.326 чол., в тому числі в містах – з 812.456 чол. в 1959 р. до 483.246 чол. в 1989 р. [9, с.4-5].

В південному регіоні України тенденція була аналогічною. На Дніпропетровщині в 1970-1989 роках чисельність євреїв зменшилася з 69.283 до 50.096 чол.; в Запорізькій області – з 20.228 до 14.361 чол.; на Миколаївщині – з 17.977 до 11.910 чол., Херсонщині – з 10.058 до 7.370 чол., в Криму – з 24.653 до 17.731. Проте найвищими були темпи зменшення кількості євреїв на Одещині. Тут у 1970 р. проживало практично стільки ж євреїв, скільки в усіх п'яти попередніх – 117.184 чол. На 1989 рік загальне число євреїв Одеської області складало всього 69.105 чол. Таким чином, загальна чисельність єврейського населення у південних областях України зменшилася протягом 1970-1989 років з 259.383 до 170.873 чол. (65,7%) [10, с.10-14].

Цьому сприяли два основні фактори. Перший – зовнішній – включає у себе зростаючу міграцію євреїв до Ізраїлю, США, країн Західної Європи, яка з кожним роком набирає оберти. Горбачовська перебудова та пов'язана з нею лібералізація суспільних відносин стимулювала від'їзд євреїв за кордон. Значна кількість з них від'їжджала саме з території півдня України. На кінець досліджуваного періоду єврейська еміграція стала доволі масовим явищем, що призвело до фактичного вимивання єврейства [18, с.52-53]. Це були переважно особи працездатного віку чи учасники Другої світової війни, яким еміграція на "землю обітовану" обіцяла значні матеріальні блага у вигляді пенсійного забезпечення, медичного обслуговування, надання житла тощо [15, с.35-37]. Одночасно з цим, емігрували і люди молодого віку, які таким шляхом прагнули до більш повної самореалізації як в матеріально-побутовому, так і в духовному плані.

Вказана тенденція призводила до значного постаріння загального масиву євреїв. Темпи старіння євреїв були найвищими з усіх етносів, які проживали на теренах республіки. Їх відзначав також найвищий рівень самотності, особливо серед осіб старшого віку.

Значну частку міського населення склали росіяни. Регіон півдня України традиційно був місцем їх міграції та проживання. Джерела поповнення російського населення відрізнялися від інших етнічних груп. Активна міграція та участь у господарському освоєнні регіону росіянами набула значного розмаху лише в 20-30-ті роки ХХ ст. До цього росіяни невеликими групами проживали переважно в крупних містах, складаючи там основну масу населення, що займалося виробничо-кооперативною діяльністю.

Другий етап активної колонізації росіянами півдня України розпочався після закінчення Другої світової війни. Десятки тисяч росіян, переважно кваліфікованих робітників та

спеціалістів, направлялися на відбудову довоєнних гігантів соціалістичної індустріалізації та спорудження нових хімічних, енергетичних підприємств та об'єктів кольорової металургії. Значна частина з них відряджалася на керівні посади та посади інженерно-технічного складу. Серед керівників промислових та будівельних організацій Запоріжжя, наприклад, в 1959 р. росіяни складали близько 70%. Отже, досить часто номінальна чисельність тої чи іншої національності не співпадала з її реальними чи потенційними можливостями в управлінні справами суспільства і держави. Це, окрім росіян, природно, стосується і євреїв, частка у складі яких інженерно-технічних працівників була досить високою [1, с.296,310].

На час проведення перепису 1970 року в Україні проживало 9.126.331 росіян, що складало 19,4% загальної чисельності населення. Переважна більшість з них – 7.712.277 чол., або 84,5%, проживали в містах [2, с.16-19]. В південних областях України проживало 3.381.374 росіян, що складало близько 37% їх загальної чисельності в республіці. Найвищою відносна чисельність росіян була в Криму, де вони складала 1.220.486 чол., або 67,2% загальної кількості жителів. Досить високим був відсоток росіян в Запорізькій області – 29,1%, це практично кожен третій житель, найменшим – на Миколаївщині, де у загальному масиві населення росіяни складали 16,1% [9, с.8,10,14-15].

Становить інтерес розподіл росіян по місту та селу. На Дніпропетровщині, наприклад, 1970 року 92,2% всіх представників російської національності проживали в містах і менше 8% – в селах. В той же час, в інших областях російське населення було значно більше дисперсне розселене в сільській місцевості. Причини цього носили переважно історичний характер: територія Дніпропетровщини стала активно освоюватись росіянами лише в 20-ті роки ХХ ст. – час сталінської індустріалізації, тоді як на теренах Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей заселення росіян, часто цілими селами, відбувалося ще з часів ліквідації Запорізької Січі.

Що стосується Криму, то там основна маса росіян була заселена в 40-50-ті роки ХХ ст., однак масштаби цього процесу були настільки високими, що скоро вони стали домінуючим етносом регіону.

В 70-80-ті роки зростання чисельності російського населення продовжувалося; при цьому масштаби чисельного зростання росіян були значно меншими рівня їх впливовості в суспільстві та впровадження російської культури та ментальності.

Загальна кількість росіян, які проживали в Україні, за цей час збільшилася з 9.126.331 до 11.355.582, або майже на 2 млн. чоловік, що майже в 3 рази перевищувало темпи росту українців. Відповідно в 1970-1989 роках збільшилась і їх питома вага у складі населення. Якщо в 1970 р. у загальному масиві жителів республіки росіяни складали 19,4, то в 1989 р. вже 22,1% [9, с.4-5].

Випереджаючими темпами зростала чисельність росіян в містах республіки. В 1989 році порівняно з 1970 роком їх кількість складала 29,0% загальної чисельності городян. У 80-ті роки темпи зовнішньої міграції росіян на територію України сповільнилися, хоча аж до початку 90-х років у відносинах з РРФСР Україна зберігала позитивне сальдо міграції.

Та все ж масив українців, який, отримавши паспорти, став некеровано переселятися з сіл у міста республіки, перевищив ту кількість росіян, яка в цей час виїжджала в Україну. Свою роль в цьому процесі відіграли і скорочення, а згодом і заморожування, нового будівництва в Україні, належна комплектація кадрами новоспруджених об'єктів (АЕС, оборонних підприємств, металургійних заводів) тощо. Безперечно, що свою роль відіграла і аварія на Чорнобильській АЕС, яка сталася у квітні 1986 р.

Південь України у даному процесі мав свої історичні відмінності, хоча у переважній більшості випадків далеко не виходив за межі загальноукраїнського контексту. Загальна чисельність росіян, що проживали тут, зросла з 3.621.870 чол. в 1970 р. до 4.455.907, або на 23,8%. Це був один з найвищих показників у республіці.

Даному процесу сприяв у першу чергу зовнішній чинник – в 70-ті – на початку 80-х років саме у цьому регіоні активно здійснювався процес нового будівництва. Запорізька, Південно-Українська АЕС, Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, шахти Нікополя, Марганця, Криворіжжя, порти Миколаєва, Херсона, Одеси – ось далеко не повний перелік об'єктів, куди широкими партіями заїжджали росіяни.

Фактично означений період характеризується вимиванням росіян з села. В тих областях, де чисельність росіян-городян у загальному масиві була вищою загальнореспублікан-

ських показників, як ось, наприклад, на Дніпропетровщині, їх відсоток продовжував збільшуватися. На 1989 рік там вже 93,2% їх проживало в містах. В містах проживало 83,1% росіян Миколаївщини, 86,4% – Одещини, 75,4% – Херсонщини. У Запорізькій області також спостерігався процес прискореної урбанізації росіян. Якщо в 1970 р. цей показник складав 78,5, то в 1989 – 83,5%. [10, с. 7-8, 24, 46-47, 118, 127-128]. Такий статус, зважаючи на загальну спрямованість соціальних процесів, означав їх важливе, а часто і провідне значення в управлінських, суспільно-політичних процесах тощо.

Значний інтерес становить аналіз соціально-демографічних показників росіян, які проживали в містах півдня України. На жаль, обмежені матеріали переписів 1959 та 1970 років не дають можливості оцінити дану проблему у повному обсязі, бо аналітична обробка та збір матеріалу з даного питання фактично був відсутнім, а реалізовані методики не давали такої можливості. Проте, за результатами переписів та етнотемографічних обстежень можна побачити, що в період 60-70-х років основні показники росіян мали стійку тенденцію до поліпшення. В Україну, і в першу чергу до її міст, мігрували переважно молоді мігранти, а середній рівень демовідтворення росіян в містах України був чи не найвищим, виключаючи хіба що східні народи [8, с. 126].

Більш повне узагальнення статеві-вікового стану етносів як в цілому по республіці, так і в розрізі окремих областей, дає перепис 1989 р. В розрізі південних областей України перепис фіксує досить позитивні у порівнянні з іншими етносами показники росіян. Частка пенсіонерів у їх складі дещо зросла і досягла 19%, що все ж було нижче, аніж, наприклад, в українців. Число працездатних у складі росіян – жителів міст складало 57%, а дітей до 16 років залишилось на попередньому рівні – 24% [8, с. 174].

Таким чином, росіяни були одним з найбільш мобільних та стабільно зростаючих етносів Півдня, який значною мірою визначав ментальність регіону, особливо в містах.

Болгари були одним з етносів, що, починаючи з XVII ст., брав активну участь в освоєнні півдня України. [15, с. 10, 14]. Болгарське населення активно займалось переважно сільськогосподарськими заняттями. Індустріальний потенціал регіону розвивався аж до 30-40-х років фактично без їх участі. На час проведення перепису 1959 р. основна кількість болгар проживала в сільській місцевості Одеської та Запорізької областей. Характер їх розселення носив дисперсний характер. Близько 80% болгар проживали в селах, і лише 20% – у містах.

70-ті роки були періодом відносно стабільної чисельності болгар як в абсолютних, так і у відносних показниках. В 1970 в цілому по республіці проживало 234.390 болгар, у 1979 – 238.217, 1989 – 233.800. В південних областях, де проживала основна маса болгарського населення, 1970 року їх нараховувалось 215.523 чол., в тому числі у Дніпропетровській області – 2.182, Запорізькій – 38.098, Миколаївській – 6.503, Одеській – 166.522, Криму – 1.398, в Херсонській області – лише 820 чол. Таким чином, більше 70% всіх болгар України проживало на теренах Одещини, де їх проживання носило традиційно історичний характер [10, с. 4, 6, 10, 14, 16].

В подальшому ситуація мало змінилася. В 1989 р. на півдні України проживало 213.875 болгар, в тому числі на Дніпропетровщині – 2.740, Запоріжжі – 34.663, Миколаївщині – 7.065, Одещині – 165.825, Херсонщині – 1.302, Криму – 2.186 чол. Наведені цифри дозволяють віднести болгар до числа етносів з негативним сальдо демовідтворення.

Протягом всього досліджуваного періоду болгари залишались одним з найменш урбанізованих етносів. На Одещині, наприклад, 1970 р. всього 23,5% етнічних болгар проживало в містах, робітничих селищах та селищах міського типу. Аналогічний показник Запорізької області – другої в регіоні за кількістю болгар, що проживали, – складав 34,1%.

70-80-ті роки стали періодом поступового зростання урбанізації болгарського етносу. Найвищі показники були в тих областях, де вони були не історично закріплені, а переважно мігруючим населенням. На Дніпропетровщині, наприклад, в 1989 р. в містах проживало 92,9% болгар, на Херсонщині та Миколаївщині та в Криму – близько 70%, тоді як у Запорізькій та Одеській областях на кінець 80-х років тут у містах проживало відповідно 47,9 та 33,1% етнічних болгар [11, с. 74].

Процес урбанізації супроводжувався поліпшенням культурно-освітнього та професійно-кваліфікаційного рівня болгарського етносу [7, с. 9]. Поряд з цим, болгарське населення характеризувалось одним з найвищих показників різниці у рівнях освіти між сільським та міським населенням. І хоча в 70-80-ті роки у зв'язку із значним зростанням загальноосвіт-

нього рівня населення цей показник став скорочуватись, однак він був досить значним. В 1989 р., наприклад, вищу освіту мали 89 болгар, що проживали в містах та 41 – в селах, незакінчену вищу – відповідно 29 та 5 чоловік, середню спеціальну – 191 та 105. Поряд з іншими, важливою причиною такого контрасту була різниця вікового складу населення. Адже до міст мігрували переважно молоді люди. Їх метою було здобуття освіти, професійне зростання, розширення можливостей вибору свого життєвого шляху.

Прикордонне становище території півдня України і, зокрема, з Молдовою, яка в 1940 р. виділилась в самостійну республіку у складі СРСР із автономії у складі України, визначали досить значну чисельність у національному складі півдня України молдаван. В 1959 р. в Українській РСР проживали 204.457 молдаван, 1970 році – 265.902, 1979 р. – 293.576, 1989 р. – 324.555 чол. Наведені цифри засвідчують стабільне, приблизно рівне загальнореспубліканським зростання чисельності осіб молдавської національності [9, с.4-7].

Південь України відносився до областей їх переважного проживання. Як і у випадку з болгарами, основна маса "українських" молдаван проживала на Одещині – 135.979 чол. Певну конкуренцію могла скласти хіба що Чернівецьчина, де в 1970 р. проживало 78.390 молдаван.

На загальнореспубліканському та досліджуваному нами регіональному рівнях молдавани протягом 60-80-х років залишались одним з найменш урбанізованих етносів. В 1970 р. в містах проживало менше 30% їх загальної кількості, а в регіонах їх концентрованого проживання і, зокрема, на Одещині – і того менше: всього 20,3%. Це дозволяє за існуючими методиками віднести молдаван до переважно аграрного етносу.

Цей висновок підтверджують і окремі результати проведених соціологічних обстежень. Мотивації міграційної рухомості, навіть з метою розширення можливостей для професійної діяльності та отримання належної освіти, були у представників молдавського населення доволі слабкими.

Середні показники міграційної рухомості молдаван склали 3,3%, тоді як в гагаузів та болгар – 3,4%, українців – 5,9%, росіян – 6,8%. До кінця 80-х років величезний вплив на їх деформування справляли етнічні стереотипи, суть яких полягала у доволі сильних міжпоколінних зв'язках та традиційній прив'язаності до землі предків [16, с.41].

Молдавани півдня України зуміли зберегти, а у 80-ті роки – ще й належним чином ствердити традиційні форми етнотемографічної поведінки. [18, с.54-55]. Поряд з молдаванами найрельєфніше ця тенденція простежувалась серед національних груп з достатньо стабільною етнічною ситуацією, незруйнованими традиціями репродуктивної поведінки, котрі зберігали компактність розселення – гагаузів, татар та румунів. Так природній приріст молдаван у 1979-1989 роках збільшився з 7,4 до 10,8 (за рахунок збільшення кількості народжень з 19,6 до 22,1 та зменшення кількості померлих з 12,2 до 11,3).

Як зазначалося вище, аж до перепису 1970 року обліками населення не враховувались татари. Це було пов'язане з виселенням з території Криму в 1944 р. кримських татар – однієї з гілок татарського етносу. Перепис 1970 р. вперше фіксував чисельність татар, що проживали на теренах України, однак без вказівки місця їх походження (кримські, сибірські, астраханські, казанські тощо). Аналогічний підхід був характерним і для перепису 1979 року. Вперше як самостійний етнос кримські татари були виділені переписом 1989 року. Цьому, звичайно, сприяла демократизація, яка стала важливим фактором суспільно-політичного життя періоду "горбачовської перебудови".

Проте, все ж слід відзначити одну цікаву особливість – опубліковані матеріали перепису 1989 року подають чисельність кримських татар, що проживали в Україні, також за 1970 та 1979 рр. При проведенні перепису респонденти самостійно вказували національність, до якої вони належали, однак при підведенні підсумків та публікації у відкритому друці чи навіть для службового користування вона не вказувалась, а ті, хто вказали, входили в розряд "інші". В той же час в засекречених папках перепису такі дані були, і лише в 1989 р. вони стали надбанням наукової громадськості. Аналіз показує, що не завжди ці дані відповідали дійсності. Побоюючись можливих репресивних акцій з боку держави, кримські татари, що повернулися в південний регіон України, на історичну батьківщину своїх предків, вказували часто або просто своє татарське походження, або без належних на те підстав відносили себе до представників інших етнічних груп.

В 1970 р. на теренах України проживало 76.224 татар, з яких 3.554, або 4,6%, в публікаціях були названі кримськими татарами. За результатами перепису 1979 р., в Україні проживало 90.546 татар, в тому числі 6.636, або 7,3%, – кримських. На 1989 рік в Україні проживало вже 133.862 татар, в тому числі 46.807, або 34,9%, – кримських. Таке суттєве зростання було пов'язане в першу чергу із зовнішнім чинником. За умов горбачовської лібералізації активно проходить процес повернення в Україну, зокрема в Крим, колишніх репресантів та їх дітей. Основна маса кримських татар прямувала до Криму, де для цього тоді ще в рамках колишнього СРСР здійснювались спроби реалізації програм щодо їх підтримки. Там вже у 1989 р. нараховувалось 38.365 татар, з яких лише 8.980 проживали в містах. Проте окремі з представників кримсько-татарського народу заселяли територію півдня Запорізької, Херсонської, Миколаївської областей [9, с.4-10]. Останнє було пов'язане з певними побоюваннями кримських татар щодо нестабільності у реалізації політики в справі повернення на історичну батьківщину, складністю господарського освоєння Криму, значними проблемами у працевлаштуванні.

Та все ж центром розміщення татар в Україні став Крим. До цього татарське населення переважно рівномірно розміщувалось по всій території України, віддаючи, звичайно, перевагу південним регіонам. В 1989 р. з названої вище кількості татар та кримських татар на Дніпропетровщині проживало відповідно 5.639 чол. та 180 чол., на Запоріжжі – 5.265 та 1.566 чол., Миколаївщині – 1.522 чол., Одещині – 3.747 чол., Херсонщині – 245 та 5.716 чол., у Криму – 10.762 та 38.365 чол. Всього ж в досліджуваному нами регіоні проживало близько 70 тис. татар, що складало більше половини їх загальної кількості по республіці.

Урбаністичні рівні татар та кримських татар принципово відрізнялися. Так, в 1970 році частина міського населення серед татар складала 90,8% (66.037 чол.), 1979 р. – 87,3% (73.299 чол.), 1989 р. – 86,9% (75.512 чол.). Названі цифри дозволяють зробити висновок про те, що татари відносились до числа найбільш урбанізованих етносів. Аналогічна ситуація була характерна і для південних областей [10, с.4-12]. Причому, із зростанням чисельності татар в тому чи іншому регіоні суттєво знижувався відсоток тих представників етносу, що проживали у містах.

Кримські татари у своїй переважній більшості проживали на території Кримського півострова. Всього 6,3% з них в 1979 р. та 23,4% в 1989 р. були міськими жителями. Незважаючи на певне чисельне зростання, їх урбаністична спрямованість була незначною.

В той же час в інших місцях проживання татар на півдні України їх урбаністична орієнтація була значно вищою. Середні показники кримських татар, які проживали у містах, складали в Запорізькій області 72,3%, а Херсонській – 81,9%. Це були доволі високі показники, якщо врахувати, що, наприклад, серед українців цей показник складав не більше 56%. До наведених вище причин слід додати і такі, як фактично напівлегальне становище кримських татар, контроль за їх пересуванням з боку відповідних силових структур (в місті легше розчинитися та бути малопомітним). Свою певну роль відіграла і часто негативна реакція селян на можливість поселення та проживання татар в переважно мононаціональних селах. Одною з причин цього була компартійна пропаганда стосовно звірств, які чинили спеціальні підрозділи, сформовані з кримських татар в роки Другої світової війни.

Як і переважна більшість східних мусульманських народів, татари характеризувались досить молодим віком та високими демографічними показниками. Показники народжуваності складали більше 20%, що було значно вище слов'янських етносів. До того ж, кількість дітей у татарських сім'ях досягала 5-6 чоловік, що значно перевищувало відповідні показники українців.

Гагаузи відносились до числа етносів, розміщених в південних областях України компактними групами. Загальна їх кількість в межах республіки невинно зростала: у 1959 р. – 24.810, 1970 р. – 26.464, 1979 р. – 29.398, 1989 р. – 31.967 чол. [9, с.4,6,10,14,16]. Як і болгари, гагаузи відносились до числа етносів, що здавна заселяли територію південної України. Це значною мірою визначило особливості їх розселення. Більше 70% гагаузів регулярно проживало в селах і лише 30% – в містах.

Основна маса гагаузів проживала на території Одеської області. Тут їх нараховувалось за результатами перепису 1970 року 24.736 чол. (93,4% від загальної кількості в республіці), 1979 р. – 26.784 (89,4%), 1989 р. – 28.410 (85,6%). Певне падіння частки гагаузів у зага-

льному масиві Одещини пов'язане в першу чергу з загальними тенденціями інтернаціоналізації та перемішування населення, що отримали поширення в досліджуваній період.

Однією з рис гагаузів стала зростаюча асиміляція, яка стала особливо помітною в містах. Особливу роль в цьому відіграло поліетнічне оточуюче середовище.

Білоруси відносились до числа етносів, традиційно представлених в Україні. Цьому, в першу чергу, сприяло спільне слов'янське коріння обох братніх народів, наявність досить протяжної лінії спільного державного кордону, широкий обмін населенням, в першу чергу за рахунок спорудження промислових підприємств, енергетичних об'єктів тощо.

Кількість білорусів, які проживали в Україні, з року в рік зростала. Коли в 1959 р. їх нараховувалось ледь більше 350 тисяч, то в 1970 р. – 385.847 чол., 1979 р. – 406.098, 1989 р. – 440.045. За кількістю представників, які проживали в Україні, білоруси були четвертим за кількістю етносом, поступаючись хіба що українцям, росіянам та євреям [9, с. 4-20].

Південь України, будучи в першу чергу значно віддаленим від Білорусі географічно, мав свою специфіку. Лише на Дніпропетровщині та в Криму білоруси в загальній чисельності населення займали четверту сходинку. На Запоріжжі вони поступалися чисельністю ще й болгарам, на Миколаївщині – молдаванам, Одещині – болгарам, молдаванам та гагазам. Лише на Херсонщині білоруси в загальній чисельності населення займали третю сходинку після українців та росіян. Всього в південних областях України на 1970 рік проживало 139.107 білорусів, в тому числі в Дніпропетровській області – 45.449, Криму – 39.739, Запорізькій – 14.381, Миколаївській – 14.044, Одеській – 15.852, Херсонській області – 10.266.

На 1989 рік на Півдні проживало вже 172.412 білорусів. В тому числі в Дніпропетровській області – 49.536, у Криму – 50.054, Запорізькій – 18.359, Миколаївській – 14.475, Одеській – 27.369, Херсонській області – 12.642. У порівнянні з 1970 роком чисельність білорусів виросла на 22%. Це були серед слов'янських народів другі після росіян показники [9, с. 4-20].

Білорусів характеризував досить високий рівень урбанізованості. Вже в 1970 р. 76,4% їх проживало в містах. На 1989 рік цей показник зріс і склав майже 80%.

Південні райони України у своїх характеристиках білоруського населення відзначались певною своєрідністю. Вона полягала у тому, що за винятком частини території Запоріжжя та Херсонщини, де білоруські поселення були засновані ще у XVIII ст., основна маса білорусів емігрувала до міст регіону для спорудження чи відбудови промислових та енергетичних об'єктів, а згодом в цих місцях і осідала. А тому не випадково показники урбанізованості білорусів в 1970 р. на Дніпропетровщині склали 80,9% проти 70% в українців. Аналогічні показники були в містах Одещини та Миколаївщини. Нижчі рівні урбанізації білорусів – від 57,2 до 70% – характеризували Крим, Запорізьку та Херсонську області. Тут, як вже вказувалось вище, білоруси протягом тривалого часу проживали в сільській місцевості, а в Криму це були переселені сюди за орнабором для освоєння його степових, переважно безлюдних, повоєнних просторів.

Характеризуючими статеві-вікову структуру білорусів демографи відзначають їх досить сприятливі показники.

Аналіз етнічного складу населення України в цілому показує, що тут у загальному масиві представлені групи, чисельність яких виросла в 2-3 рази. Такі темпи зростання в декілька разів перевищували загальнореспубліканські показники, а тому є потреба зупинитись на цих етносах більш детально.

Найвищими в містах 1970-1989 років були темпи зростання чисельності азербайджанців (в 3,1 рази), корейців (в 2,2 рази), узбеків (в 1,9 рази), туркменів (в 3,3 рази), аварців (в 3,1 рази). Оцінюючи їх, однак, не варто вдаватись до абсолютізації. Адже абсолютні показники значно відставали від відносних. Скажімо, в 1970 році в містах України проживало всього 780 аварців, а в 1989 р. – 2.131. Відповідно, оцінка зростання – більш як в 3 рази – в реальному вимірі склали всього 1,5 тис. чоловік [9, с. 4-10].

Що стосується середньоазійських народів, то тут головним джерелом поповнення була міграція. Таджики, киргизи, туркмени мігрували в Україну в першу чергу з метою отримання освіти та більш престижної роботи. При цьому одним з основних джерел поповнення населення міст півдня України середньоазіатами були централізоване направлення на на-

вчання та залишення після служби в лавах Радянської Армії на роботу чи для продовження освіти.

В той же час, рівень міграційної рухомості таджиків, туркменів, киргизів був надзвичайно низьким, як і рівень їх урбанізованості (до 10-14%). Навіть в своїх материкових місцевостях вони склали менше половини населення. А це означало, що названі вище причини міграції не могли стати вирішальним у зростанні їх чисельності.

Масив представників середньоазійських народів став зростати високими темпами у другій половині 80-х років. Причиною цього було загострення ситуації у регіоні, міжнаціональні конфлікти, полум'я яких цього часу активно поширюється. Ці ж причини були головними у суттєвому збільшенні у відносних та абсолютних показниках представників народностей Закавказзя. В 1989 р. у містах України проживало 29.237 азербайджанців проти 9.364 в 1970 р., вірменів – відповідно – 46.356, грузинів 21.182. На відміну від етносів Середньої Азії, переміщення в Україну етносів Закавказзя носило більш економічний, аніж політико-освітній характер. Протягом 70-80-х років за їх участю зростали обсяги легалізованих та тінгово-економічних торговельних операцій.

Дані переписів показують, що в 1970 році в Дніпропетровській області проживало 773 азербайджанці та 2.188 вірмен, Запорізькій – 124 вірмени, Миколаївській – 919 вірменів, Одеській – 3.588 вірменів, 663 азербайджанці, 1.615 грузинів, Херсонській – 616 вірменів. Традиційно значним було представництво вірменів у Криму, де вони проживали ще з XVIII ст. та були депортовані разом з кримськими татарами. В 1970 р. їх нараховувалось там 3.091 чоловік. В подальшому етнотомографічні показники вірменів погіршувались, і на 1989 рік на території тодішньої Кримської області проживало всього 2.079 вірменів. Близько 90% представників даних етносів проживали в містах і всього 10% – у селах.

Друга половина 80-х років стала періодом значного чисельного зростання представництва в південних областях представників народностей Закавказзя. Цьому в першу чергу спричинювали численні міжетнічні війни, що спалахували в місцях їх постійного проживання. При цьому основна маса тих, хто прибували в міста, приїздили до своїх рідних, родичів, знайомих. За таких умов у рамках етносу формувалась своя своєрідна ієрархічна структура, в основі якої лежала територіально-родова структура. При цьому, незважаючи на компактність проживання в містах півдня України, пощастило уникнути серйозних конфліктів між представниками часто ворогуючих етносів.

Південь України репрезентувала ще одна нація, яка справила свій неповторний вплив на його становлення. Ми маємо на увазі німців, які ще з XVIII ст. справляли суттєвий вплив, у першу чергу на економічні процеси. За переписом 1959 року важко уявити кількість тих, хто проживав у південному регіоні. За переписом 1970 року, на теренах України проживав 29.871 німець, у тому числі 21.069, або близько 70%, – в містах. В південному регіоні республіки проживало 12.167 німців. В тому числі у Дніпропетровській області 4.349, Запорізькій – 1.613, Миколаївській – 989, Одеській – 3.349, Херсонській – 1.013, у Криму – 839 [3, с. 4, 9, 11].

Німців, як не парадоксально це звучить, не можна віднести до числа високоурбанізованих. Наприклад, на Одещині число осіб німецької національності, що проживали в містах, не перевищувало 52%, Херсонській – 57%, Запорізькій – 67%. Найвищі рівні урбанізованості німців були характерні для Дніпропетровщини. В 1970 році там у міських населених пунктах проживало 84,9% всіх німців. У 70-80-ті роки чисельність їх зростала як в межах республіки в цілому, так і півдня України зокрема. В 1989 р. в Україні нараховувалось 37.849 німців, що на 20,7% більше 1970 року. В містах України і цей час проживало 26.846 німців, що складало 70,9% їх загальної чисельності. Це означало, що урбаністичні тенденції не торкнулися даного етносу [9, с. 4-10].

На півдні України в етнічному складі населення домінували тенденції, характерні для всієї республіки. Та все ж темпи зростання тут були вищими. Число німців на Дніпропетровщині зросло на 49,1% і досягло 6.396 чол., у Запорізькій області – на 44,8% (230 чол.), Миколаївській – на 38,7% (1.372 чол.), Херсонщині – 42,3% (145 чол.) Майже на 1,5 тис. чол. зросла чисельність німців, які проживали в Криму.

Найнижчі з південних областей темпи зростання чисельності німців були на Одещині. Причому, якщо за 1970-1979 роки їх чисельність зросла на 429 чоловік, то в 1979-1989 роках – зменшилась на 226 чоловік. Причин цьому явищу було декілька. Проте головною з

них була посилена міграція, у першу чергу з м. Одеси. Виїжджали переважно євреї, однак вже у цей час активно починають від'їжджати на історичну батьківщину і німці.

Міграція справляла негативний вплив на статеву-вікову структуру німців. Вона відзначалась великою, у порівнянні з іншими національними меншинами, кількістю осіб старших за працездатний вік та скороченням числа дітей.

Таким чином, проведений аналіз основних тенденцій етнопонаціональних змін півдня України 70-80-х років ХХ століття дозволяє зробити наступні висновки.

Південь України даного періоду мав свої відмінні від інших регіонів особливості етнопонаціонального складу населення міст, що дозволяють відзначити його самобутність. До їх числа відносяться багатонаціональний склад регіону, починаючи з XVII – XVIII ст., гіпертрофована індустріалізація та пов'язане з нею масове переселення людей до даного регіону в 20–40-ві роки ХХ ст., потужний економічний комплекс, що у великих обсягах вимагав як робітників, так і кваліфікованої робочої сили з інших регіонів.

Провідною тенденцією етнопонаціонального розвитку було значне зростання частки національних меншин у загальному масиві жителів, скорочення чисельності та впливовості корінного етносу – українців. Останні в цей період масово мігрували з сіл у міста.

Як і в попередні роки, частка національних меншин у містах значно перевищувала відповідні показники сіл, що і визначало їх специфіку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года : Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – 510 с.
2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7-ми т. / ЦСУ при Совете Министров СССР. – Т.1. – М.: Статистика, 1972.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7-ми т. / ЦСУ при Совете Министров СССР. – Т.4. – М.: Статистика, 1972.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года: в 10-ти т. / Госкомстат СССР. – М.: Информационно-издательский центр Госкомстата СССР, 1989-1990.
5. Населення Української РСР (за даними перепису населення 1989 р.). – К.: Держкомстат УРСР, 1991. – 450 с.
6. Чисельність і стать населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). – К.: Держкомстат УРСР, 1991. – 270 с.
7. Рівень освіти населення Української РСР (за даними перепису населення 1989 р.). – К.: Держкомстат України, 1992. – Ч.І–ІІІ.
8. Сім'я в Україні (за даними перепису населення 1989 р.). – К.: Держкомстат України, 1993. – 414 с.
9. Національний склад населення України: за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – Ч.І. – К., 1994.
10. Національний склад населення України за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – Ч.ІІ. – К., 1994.
11. Болгарське населення півдня України : Дослідження і документи. – Запоріжжя, 1993. – 139 с.
12. Корель Л.В. Перемещения населения между городом и селом в условиях урбанизации. – Новосибирск: Наука, 1982. – 197 с.
13. Нельга О.В. Теорія етносу: курс лекцій. – К.: Тандем, 1997. – 367 с.
14. Основи етнодержавознавства / Р.Римаренко, О.Антонюк, І.Варзар та ін. – К.: Либідь, 1997. – 652 с.
15. Петков С.В. Болгарская диаспора в Украине: правовое положение (XVII – XIX вв.). – Запорожье, 1997. – 66 с.
16. Пономарьов А.П. Етнічні аспекти відтворення населення України // Демографічна ситуація в Україні: Матеріали наукової конференції. – К., 1993. – С.40-42.
17. Рабинович П. Национально-восстановительные процессы в еврейской среде современной Украины // Еврейское население Юга Украины: исследования, воспоминания, документы: Ежегодник. – Харьков; Запорожье: Еврейский мир, 1998. – С.32-48.
18. Синельников А. Почему исчезает российское еврейство? // Вестник Еврейского Университета в Москве. – 1996. – № 2. – С.51-68.
19. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959-1989. – Запоріжжя, 1995. – 194 с.
20. Юрченко М.М. Сучасні етнопонаціональні відносини і мовна державна політика на півдні України // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1997. – № 4. – С.85-90.